

УДК 141.7(091)

ФІЛОСОФИ ХХ СТОЛІТТЯ ЩОДО ФЕНОМЕНА СПІЛКУВАННЯ

Галина Арсентьєва

*Запорізький національний технічний університет,
Інститут економіки та управління,
кафедра філософії
вул. Жуковського, 64, 69063, Запоріжжя, Україна*

У статті здійснено оглядовий аналіз досліджень феномена спілкування філософами ХХ століття, вивчено категорії спілкування «Я», «Ти», «Воно», «Ми», їх взаємопереходи один в одного. Продовжено опрацювання суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відношень, які визнані взаємодоповнюваними, а не ієрархічними.

Ключові слова: спілкування, суб'єкт, об'єкт, зв'язок «Я – Ти», суб'єкт-суб'єктні відношення.

Теорія спілкування, незважаючи на те що феномен спілкування піддавався філософському осмисленню ще з часів Давньої Греції, так досі й не створена та перебуває й по цей час лише в стадії свого становлення. Ціла низка питань розроблена недостатньо, зокрема й сама історія дослідження феномена спілкування. Тому мета публікації – оглядовий аналіз філософських досліджень феномена спілкування в історії філософії, зокрема у ХХ столітті. Раніше нами був представлений такий огляд від філософії Давньої Греції й до доби Нового часу й ХІХ століття [2; 3]. Стаття є продовженням цієї роботи. Такий аналіз сприяє створенню історії вивчення феномена спілкування, виявленню різних зв'язків між авторськими концепціями, їх взаємному збагаченню. Об'єктом дослідження є аналіз розвитку теорії спілкування в історії соціально-філософської думки, а предмет дослідження – аналіз розвитку теорії спілкування соціально-філософською думкою ХХ століття.

Завдання статті – простежити шлях філософського становлення осмислення феномена спілкування у ХХ столітті й виявити нові, які раніше не використовувалися, ресурси у вивченні цього феномена.

Теоретичну основу статті становлять роботи, з одного боку, представників сучасної європейської неklasичної філософії (Е. Левінас, Ю. Хабермас, М. Бубер, Е. Муньє, Г. Марсель, К. Ясперс, М. Мерло-Понті, Н. Аббаньяно), з іншого боку, роботи радянських представників діяльнісного підходу (Г.С. Батіщев, Л.П. Буєва, М.В. Дьомін, М.С. Каган), з третього боку, це роботи представників української школи дослідження феномена спілкування (Ю.Д. Прилюк, Л.П. Злобіна, Л.А. Ситніченко, А.А. Довгань, А.О. Клепиков, Т.М. Кононенко).

Сутність спілкування аналізується в роботах Ю.Д. Прилюка та А.А. Довганя. В основі підходу Ю.Д. Прилюка до вивчення феномена спілкування лежить положення про інформаційну сутність спілкування. У роботах А.А. Довганя спілкування розглядається як засіб життєдіяльності особи.

У працях А.А. Довганя, А.О. Клепикова, Л.П. Злобіної опрацьовані такі аспекти дослідження феномена спілкування: спілкування й культура (А.О. Клепиков), спілкування і спадкоємність історичного процесу (А.А. Довгань), спілкування й розвиток особи (Л.П. Злобіна).

Українська філософська школа приділила увагу дослідженню проблеми типологізації спілкування. Соціально-історичні типи спілкування розглядають Т.М. Кононенко

й А.А. Довгань. Типи спілкування, що розрізняються за сферами життєдіяльності людей, аналізуються в роботах Л.П. Злобіної.

Разом із тим теорія спілкування ще не створена й перебуває лише в стадії свого становлення. Ціла низка питань теорії спілкування у вітчизняній літературі розроблена недостатньо, зокрема історія дослідження феномена спілкування в історії філософії.

До певного етапу вивчення проблеми спілкування ми зарахували філософську думку ХХ століття.

Становлення теорії спілкування зросло на історичному ґрунті соціальної кризи, яка продовжується й сьогодні та охоплює економічну, політичну, духовно-моральну основи людського буття в усьому світі. У сучасному суспільстві, яке все більш раціоналізується, традиційні зв'язки між людьми – релігійні, національні, сімейні – стають слабкішими, а загострена самосвідомість, внутрішнє життя «Я», як правило, дуже напружені, тому проблема спілкування стає однією з найбільш гострих.

У західній філософській думці підходи до побудови теорії спілкування почали формуватися ще у 20-і роки ХХ сторіччя, а в нашій вітчизняній філософії це відбулося на декілька десятиліть пізніше – у 1970-і роки. Передумови до побудови філософської теорії спілкування також різноманітні. У зарубіжній філософії, наприклад, до них можна зарахувати капіталістичну кризу в умовах розвитку індивідуалізму, що породила таке соціальне явище, як некоммунікбельність – крайню форму взаємної відчуженості індивідів. Другою передумовою, на наш погляд, варто вважати наслідки технократизму у вигляді специфічного ставлення до людини як «гвинтика» та філософський протест щодо цього.

У радянській же філософії передумовою побудови теорії спілкування варто вважати численні дослідження спілкування в інших науках – психології, лінгвістиці, семіотиці, у теорії масових комунікацій тощо. Кожна із цих наук відокремлювала в предметі їх загального інтересу доступні їй сторони й закономірності, але при цьому губилося цілісне розуміння спілкування. Виникла потреба в міждисциплінарному дослідженні, а воно, у свою чергу, вимагало філософського узагальнення. Водночас виникла й, так сказати, внутрішня філософська потреба звернення до проблеми спілкування, яка диктувалася інтересом до проблеми людини, людського буття, діяльності, людських взаємин, що загострилися протягом двох останніх десятиріч. З огляду на численність підходів і рішень наукового пошуку в розробленні теорії спілкування у ХХ 20 сторіччі, в статті підведемо підсумок основним моментам загального внеску філософської думки цього періоду в дослідження проблеми спілкування, в міру можливості намагаючись не акцентувати уваги на дрібних деталях.

Фейєрбахівську концепцію «Я – Ти», що лежить в основі спілкування, у ХХ столітті продовжує низка дослідників сучасної європейської неklasичної філософії. Серед них – М. Бубер. Він приділив особливу увагу уточненню атрибутивних властивостей категорій «Я» і «Ти», бо саме вони вимагають й атрибутивних властивостей зв'язку «Я – Ти». На його думку, у цьому зв'язку мало вважати, що категорія «Я», завдяки власній активності людини, транслює свою цінність, унікальність і неповторність, а у зв'язку з таким самим «Я» іншої людини інше «Я» взаємно виражає те саме від свого «Я». На думку М. Бубера, зв'язок «Я – Ти» – це відношення взаємності. Моє Ти впливає на мене, як Я впливаю на нього. Наші учні виховують нас, наші твори створюють нас. Як виховують нас діти, як виховують тварини! Ми живемо, незбагненно уявою включені в потік всесвітньої взаємності [17, с. 13]. Е. Муньє із цього самого приводу підкреслював дуже важливу особливість зв'язку «Я – Ти», коли «інші особистості ніяк не обмежують «Я» як особистість, вони – застava її буття й розвитку. Особистість існує тільки у своїй спрямованості до «іншого»,

знає себе тільки через «іншого» і знаходить себе тільки в «іншому». Первинний досвід особистості – це досвід «іншої» особистості. «Ти», а в ньому «Ми» виступає попереду «Я» або, щонайменше, завжди супроводжують «Я» [17, с. 39]. Е. Муньє також вважає, що «усі щиросердечні розлади пов'язані з утратою контактів із «іншими», тут *alter* («інший») стає *alienus* («далеким»), і я виявляюсь далеким самому собі, відчуженим від себе. Можна навіть сказати, що я існую тією мірою, якою існую для «іншого» [17, с. 39]. Розуміння іншого як «Ти» (тобто як іншого «Я») протистоїть поняттю «Він», яке об'єктивує, зводить іншого до рівня речі. Це підкреслюється всіма, хто займався проблемою спілкування. Так, наприклад, Г. Марсель широко використовував у диференціації подібних видів зв'язку категорії «бути» й «мати». «Мати» – це ставлення до речі, до об'єкта, до того, що може бути відділено, відчужено від мене, до того, до чого я можу бути непричетним. «Бути тим або іншим», навпаки, невіддільно від мене. У цьому відмінність того, що я маю, від того, що я є [14]. Учення Г. Марселя про буття й володіння є трампліном для його критики сучасної технічної цивілізації. Він поділяє точку зору багатьох, хто, працюючи над теорією спілкування, вбачав, що розвиток техніки обертається для людини злом, що перетворює її із суб'єкта в об'єкт, із «Я» у річ, із діяча у функцію, із «буття» у «володіння». Людське «Я» виступає не як суто індивідуальне буття, а як нерозривно пов'язане з іншими самосвідомостями, з множиною «Ти». У сприйнятті й бутті «Я» у зв'язку «Я – Ти» завжди присутнє сприйняття й буття «іншого». Отже, «Я» як структурний елемент спілкування не ізолюваний. Воно одиничне, але не єдине. «Я» припускає «Ти» й неможливе без цього порівняння: вони різноманітні й однорідні. Це якась єдність. Як сказав М. Бубер: «Я – Ти» – з природної єдності, «Я – Воно» – з природної роз'єднаності» [5, с. 18]. М. Бубер у цьому плані знаходить, як нам видається, на голову вище за багатьох інших екзистенціалістів, що обмежують відношення людини до людини відношенням «Я – Ти», не враховуючи відношень «Я – Воно», або протиставляють ці два відношення в ціннісному плані як «щире» і «спотворене», справді людське й нелюдське тощо. М. Бубер підкреслює, що в дійсності обидва відношення внутрішньо властиві та однаково необхідні буттю людини; кожне з них існує остільки, оскільки існує його інше: «Людина не може жити без «Воно», але той, хто живе тільки з «Воно», не людина» [5, с. 24]. Отже, М. Бубер підкреслює, що взаємовідносини цих двох відношень – взаємна додатковість, а не ієрархія. У всякому разі М. Бубер показує, що вони не є взаємозамінними, тому що в системі «Я – Воно» народжується пізнавальний досвід людини, що поширюється й на матеріальні, і на духовні об'єкти, а система «Я – Ти» утворює саме «відношення», що поширюються не тільки на людину, а й на продукти її духовної діяльності й навіть на природу.

Проводив вивчення суб'єкта в порівнянні з об'єктом також й Е. Муньє. Він підкреслював, що Я сприймаю «іншого» як об'єкта, коли поводжуюся так, немов його немає, або використовую його як джерело інформації як підручний засіб, або коли безапеляційно заносу його в каталог. Говорити про «іншого» як про суб'єкт, як про конкретне буття – означає визнавати, що я не можу ні обмежити його визначеними межами, ні класифікувати, це значить надавати йому кредит [17, с. 42].

Цікаво, що в радянській філософії 70–90-х років подібне розмежування суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних відношень зумовило багато суперечливого в розуміння спілкування, коли багато філософів стали протиставляти спілкування діяльності. Зокрема, це стосується Г.С. Батіщева, Л.П. Буєвої, Е.Г. Злобіної [4; 7; 10]. Вони трактували спілкування як духовний міжособистісний контакт, тобто у відриві від суб'єкт-об'єктного відношення. Особливо варто відзначити Г.С. Батіщева, тому що він змінив свою початкову точку зору на початку 70-х років на протилежну, коли став протиставляти спілкування

діяльності, оскільки зводив її тільки до «предметної діяльності», а спілкування трактував як «установлення і становлення глибинної універсальної спільності, яка обновляється між суб'єктами та всіма іншими». У Г.С. Батіщева подібне протиставлення призводить до неоднозначних результатів, у кінцевому підсумку для діяльності він вважає характерним лише комунікативні зіткнення й контакти, а спілкування можливим тільки «у креативному діянні» [4, с. 26–29]. Інші філософи (М.В. Дьомін [8], М.С. Каган [11], В.Н. Сагатовський [19]) не протиставляють спілкування й діяльність, суб'єкт-об'єктні та суб'єкт-суб'єктні відношення. Вони вважають, що міжсуб'єктне відношення є підсистемою суб'єкт-об'єктного відношення.

Загалом же, як бачимо, і радянська філософія, й зарубіжна виділяли особливий вид зв'язку, який знаходиться в основі спілкування, визначили елементи цього зв'язку, їх сутнісні характеристики, відзначили, що в спілкуванні людина виступає як цілісність. Цілісність людини як самотньої «одичності» є складною системою зв'язків і відношень. От чому, коли ці зв'язки і відношення спотворюються, послаблюються, тоді й виникає похмура видимість повної «взаємозамінності» людей у всіх їхніх функціях. Люди в їхніх функціях, звичайно, можуть бути більш-менш успішно взаємозамінними; але як особистості, як індивідуальності в їхній сформованій, самотній цілісності вони не можуть бути замінені ніколи.

Так ми підійшли ще до одного загального висновку, який зроблений філософами у виділеному нами періоді вивчення проблеми спілкування. Ми маємо на увазі розробку вихідних принципів зв'язку «Я – Ти». Про один ми тільки що сказали – це принцип свободи. Два інших, що, на думку філософів, є вихідними для зв'язку «Я – Ти», – це принцип діалогічності й порозуміння. Роздивимось докладніше внесок, який зробили філософи ХХ сторіччя в розроблення цих принципів у контексті проблеми спілкування. Філософські дослідження останніх років збагатили поняття «розуміння» новим змістом, завдяки чому переборюється дільтеєвське протиставлення розуміння як методу виключно гуманітарного знання поясненню, що застосовується в природничих науках. Тепер «розуміння» постає все частіше «як універсальна категорія, що характеризує діяльність із будь-якими семантичними системами». Відмінною рисою «розуміння» в системі спілкування є розуміння людини в її цілісності й різноманітні індивідуальних проявів. Таке бачення проблеми розуміння дає змогу перебороти однобічність його утилітарно-функціонального трактування. Спілкування ж не може відбутися без адекватного взаємного розуміння. Це, по-перше. По-друге, розуміння в спілкуванні зовсім не означає, що воно все прояснює й виявляє. Це означає, що зберігається шанувально-дбайливе ставлення до змісту життя кожного, але головне – встановлюється взаємне прийняття один одного, усередині котрого кожний ставить себе на місце кожного іншого, розуміння в спілкуванні за сутністю своєї діалогічне, тому що в ньому щонайменше дві свідомості, два суб'єкти, спроможні цінувати не тільки свою свободу, а й свободу іншого. При цьому в досвіді розуміння саме несхожість стає цінністю.

Так або приблизно так міркує Е. Левінас, що робить наголос на понятті інтенціональності, але не в напрямі суб'єкта до об'єкта (як в Е. Гуссерля) або до «щось» (як у Хайдеггера), а в спрямованості суб'єкта до суб'єкта [14, с. 52]. Аналогічними є міркування й Е. Муньє: «Розуміти – означає не обмежуватися власною точкою зору, а вміти прийняти позицію «іншого», ... не шукати себе в «іншому», тобі подібному ..., це означає об'єднувати наші відмінні позиції в ні з чим не порівнянній згоді» [17, с. 40]. Подібно дивляться на проблему порозуміння в контексті спілкування М.С. Каган, Г.С. Батіщев, М. Бубер. Принципи діалогічності, свободи й розуміння в теорії спілкування взаємопереплетені, впливають

один з іншого. Так, К. Ясперс уважає, що «претензія на свободу означає бажання діяти не за сваволею або зі сліпоти підкорення, а внаслідок розуміння» [22, с. 167].

Ще одним внеском, який зробили філософи ХХ сторіччя в теорію спілкування, є вивчення потенційних можливостей соціального спілкування, більш широкого за значенням, ніж спілкування міжіндивідуальне. Саме в спілкуванні філософи знайшли компроміс між колективізмом та індивідуалізмом. Спільність розглядалася як наслідок спілкування і як альтернатива колективізму й індивідуалізму. Із цього приводу М. Бубер пише: «Колективність не є зв'язок, вона – зв'язаність: індивід поруч з індивідом однаково оснащений, однаково вирівняні, між людьми лише стільки життя, скільки потрібно для поживлення маршу. Спільність є не перебування один біля одного багатьох людей, а їхнє буття один в одному; якщо навіть вони всі разом ідуть до однієї мети, вони всюди відчують прямування один до одного, динамічну спрямованість один до одного, хвилі, що йдуть від Я до Ти». Далі: «Колективність ґрунтується на органічному ослабленні особистісного, спільність – на його зростанні й підтвердженні прагнення один до одного... Без ТИ, але і без Я марширують пов'язані один із одним люди» [6, с. 119].

У 1980-і роки, коли протистояння соціалізму капіталізму не мало колишнього напруження, деякі філософи стали підкреслювати, що соціальне спілкування, засноване на розходженні суб'єктів, надає нову й актуальну форму людського буття. Так, у вченні італійського філософа Ніколо Аббаньяно центральним поняттям є вже не екзистенція, а коекзистенція (дослівно – співіснування). Коекзистенція виступає як солідарне співтовариство людей, завдяки якому здійснюється людиною знаходження свого «Я» [1]. Актуальність соціального спілкування підкреслює й французький феноменолог М. Мерло-Понті. Суспільний устрій, на його думку, будується на онтологічному пріоритеті «горизонтальних» зв'язків, під якими розуміється соціальність, що самоконструюється, яку він назвав «соціальною плоттю», «суспільним простором» [16, с. 21]. Термін «суспільний простір» підхопили політологи, часто забуваючи, що в основі його лежить міжсуб'єктний зв'язок, спілкування.

Підсумовуючи статтю, виокремимо основні її моменти.

До певного етапу вивчення проблеми спілкування ми зарахували філософську думку ХХ століття. Цей період характеризується низкою особливостей, головними з яких є такі.

По-перше, у цей час фрагментарність дослідження спілкування замінюється висуванням спілкування як окремої спеціальної теми наукових досліджень.

По-друге, спілкування стали вивчати не окремі філософи, а цілі філософські течії: екзистенціалізм, персоналізм, феноменологія, марксизм, та не в одній окремій країні, а в декількох відразу.

По-третє, цей період є часом побудови теорії спілкування. А теорія – це вже система узагальненого й достовірного знання, що описує, пояснює та прогнозує функціонування досліджуваного соціального явища.

У цей час фрагментарність дослідження спілкування замінюється висуванням спілкування як окремої спеціальної теми наукових досліджень. Як вже зазначалося вище, спілкування стали вивчати не окремі філософи, а цілі філософські течії: екзистенціалізм, персоналізм, феноменологія, марксизм, та не в одній окремій країні, а в декількох відразу.

З'ясовано, що в цей час продовжується вивчення системи суб'єкт-суб'єктних відношень, що є основою спілкування, аналіз категорій «суб'єкт» та «об'єкт». Опрацьовується фейєрбахівська постановка питання про зв'язок «Я – Ти», аналізуються їх вихідні принципи: принцип свободи і діалогічності, принцип порозуміння. Продовжувалася подальше

розроблення категорій «Я», «Ти», «Воно», починає вивчатися категорія «Ми», а також взаємоперехід цих категорій одна в одну, зв'язок «Я – Ти» в порівнянні зі зв'язком «Я – Воно».

У статті підкреслено, що взаємовідносини суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відношень є взаємодоповнюючими, а не ієрархічними. Крім того, у ХХ сторіччі вивчаються потенційні можливості соціального спілкування як альтернативи колективізму й індивідуалізму. Підкреслюється, що соціальне спілкування, засноване на розходженні суб'єктів, надає нову й актуальну форму людського буття. Наголошується, що спілкування не обмежується духовною сферою суспільства, що воно набагато ширше, зокрема може бути й матеріально-практичним.

Ціла низка питань щодо феномена спілкування так і залишається не з'ясованою. Це й питання про сутність феномена спілкування, і про відмінність його від схожих видів соціальної взаємодії, передусім від феномена комунікації. До кінця не з'ясовані функціональні можливості спілкування, критерії типологізації цього феномена, його структурні складники.

Список використаної літератури

1. Аббаньяно Н. Мудрость жизни. Санкт-Петербург: Алетейя, 1996. 320 с.
2. Арсентьєва Г.О. Філософія 19 століття щодо феномена спілкування. Актуальні проблеми філософії та соціології: зб. наук пр. Одеського нац. університету / Одеська юридична академія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. Вип. 16. 174 с. С. 6–8.
3. Арсентьєва Г.О. Філософія Нового часу щодо феномена спілкування. Актуальні проблеми філософії та соціології: зб. наук пр. Одеського нац. університету / Одеська юридична академія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. Вип. 15. 169 с. С. 10–12.
4. Батищев Г.С. Единство деятельности и общения. Принципы материалистической диалектики как теории познания. Москва: Наука, 1984. С. 194–210.
5. Бубер М. Я и Ты. Москва: Высшая школа, 1993. 176 с.
6. Бубер М. Диалог. Два образа веры. Москва: Республика, 1995. С. 95–124.
7. Буева Л.П. Человек: деятельность и общение. Москва: Мысль, 1978. 215 с.
8. Демин М.В. Природа деятельности. Москва: Изд-во МГУ, 1984. 168 с.
9. Довгань А.А. Общение как способ развития творческого потенциала личности: автореф. дисс. ... канд. филос. наук: спец. 09.00.01. Київ: КГУ, 1985. 24 с.
10. Злобина Е.Г. Общение как фактор развития личности. Киев: Наукова думка, 1981. 252 с.
11. Каган М.С. Мир общения: проблема межсубъектных отношений. Москва: Политиздат, 1988. 319 с.
12. Клепиков А.О. Феномен комунікації у світі культури: автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.04. Москва, 1996. 27 с.
13. Кононенко Т. М. Типи спілкування як елемент історичного процесу (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.11. Київ, 1994. 20 с.
14. Левинас Э. Общество и культура: философское осмысление культуры. Москва, 1988. 183 с.
15. Марсель Г. Быть и иметь. Новосибирск: САГУНА, 1994. 201 с.
16. Мерло-Понти М. Око и дух. Око и дух. Москва: Искусство, 1992. 174 с.
17. Мунье Э. Персонализм. Москва: Искусство, 1992. 144 с.
18. Прилюк Ю.Д. Проблема общения в историческом материализме. Київ: Наукова думка, 1985. 192 с.
19. Сагатовский В.Н. Категориальный контекст деятельностного подхода. Деятельность: теория, методология, проблемы / под ред. И.Т. Касавина. Москва: Политиздат, 1990. С. 70–82.

20. Ситниченко Л.А. Человеческое общение в интерпретациях современной западной философии. Київ: Наукова думка, 1990. 112 с.
21. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Москва: Наука, 1992. 175 с.
22. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва: Республика, 1994. 527 с.

THE PHILOSOPHERS OF THE 20 TH CENTURY ABOUT THE PHENOMENON OF COMMUNICATION

Halyna Arsentieva

*Zaporizhzhia National Technical University
Institute of Economics and Humanitarian Sciences,
Department of Philosophy,
Zhukovskyy str., 64, Zaporizhzhia, Ukraine, 69063*

In the article the observation analysis of the studies of the phenomenon of communication by philosophers of the 20 th century is done. "I", "You", "It", "We" and their inter transformations into each other are observed. The processing of subject-subjective and object-object relationships, recognized as complementary rather than hierarchical, has been continued.

Key words: communication, subject, object, communication "I – You", subject-subjective relations.